

idealismus, německý

1. Souhrnné označení velkých filozofických systémů Johanna Gottlieba *Fichta, Friedricha Wilhelma Josepha *Schellinga a Georga Wilhelma Friedricha *Hegela. V různých interpretacích se k nim přiřazuje Immanuel *Kant jako bezprostřední předchůdce německého idealismu, méně často také autoři z okruhu takzvané rané jenské romantiky (Friedrich *Schlegel, *Novalis, Karl Leonhard Reinhold ad.). Tato úvaha se odvozuje od skutečnosti, že existuje fragmentárně dochovaný dokument, z něž termín německý idealismus pochází. Tento dokument nese název *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus* (Nejstarší systémový program německého idealismu) a byl napsán v roce 1796 nebo 1797. Tento název mu dal Franz Rosenzweig, který ho roku 1917 objevil a publikoval v *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften (Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus: Ein handschriftlicher Fund* [Nejstarší systémový program německého idealismu: Rukopisný nálezní], 1917), a od té doby se vedou spory o jeho autorství. Protože text je dochován fragmentárně v jednom Hegelově rukopisu, byl za autora považován Hegel, novější filologické a komparativní rozbory ale ukázaly, že autorem byl zřejmě Schelling. Tento text nemá charakter uceleného programu, ale spíše výzvy nebo manifestu romantické myšlenky a hnutí *Neue Mythologie* (Nová mytologie).

Protože „Nejstarší systémový program německého idealismu“ je mladší než základní Kantova díla *Kritik der reinen Vernunft* (první vydání 1781, česky: *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenth, 2001), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788, česky: *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda, 1966) a *Kritik der Urteilskraft* (1790, česky: *Kritika soudnosti*. Praha: Odeon, 1975), bývá pojem německý idealismus někdy spojován až s romantickou pokantovskou filozofií, to znamená s Fichtem, Schellingem a Hegelem, a neřadí se k němu ani sám Kant. Ten se pak ocitá jako filozofický solitér předcházející širší myšlenkový proud německého idealismu. Takové oddělení Kanta od skutečně klasického německého idealismu je do jisté míry oprávněné, pokud za osu německého idealismu chápeme problém vědomí a sebevědomí, tj. otázku, jak je možná transcendentální apercepce. Kant totiž tento problém otevřel, a to na leibnizovských základech, jeho vlastní detailní rozpracování je ale až dílem zejména Fichteho a Schellinga.

Abychom mohli zahrnovat uvedené čtyři filozofy pod jedno označení, pod filozofii německého idealismu, musí existovat něco, co je spojuje, nějaká celková souvislost. Vedle toho by měla existovat i společná terminologická základna a společné teoretické záměry. Rekonstrukce takové společné filozofické a argumentativní souvislosti je ústřední problém studia německého idealismu; nalézt ji například v postojích Kanta předkritického období a ve filozofii pozdního Schellinga je něco, co užívání takových souhrnných názvů silně znesnadňuje. Zpravidla se usuzuje, že takovým spojujícím znakem filozofie německého idealismu je noetický obrat; tím se rozumí příklon filozofie k poznání, k poznávajícímu subjektu, čili noetizace a subjektivizace filozofie, která probíhá na úkor jejího dosavadního převážně metafyzického založení. Se subjektivizací souvisí i pomalu se rodící antropologizace, jež skutečně v letech kolem 1750–1800 probíhá. S příklonem k člověku a filozofii člověka opět souvisí postupný, byť jen dočasný a již u Hegela vlastně popřený, odklon od filozofií dějin.

Nikde v Evropě nebyla filozofická diskuse ohledně problému poznání a jednoty poznání tak široká a ostrá jako v Německu kolem roku 1800. Německou filozofii té doby sjednocoval jeden jediný aspekt: Zcela tradicionalisticky se domnívala, že má nadále převahu nad přírodními vědami, nad vědeckým výzkumem a nad vědeckým nahlížením *přírody. Toto je

jeden z momentů, kvůli nimž je na místě označovat tuto epochu slovem idealismus: Je to idealistické, místy až romantické přesvědčení o filozofii jako jediné pravé vědě, která dosahuje autentické formy vědění, protože jenom filozofie dokáže a) transcendovat lidskou zkušenost a b) jenom filozofie dokáže lidskou zkušenost zdůvodnit. Tento základní postoj, snadno postřehnutelný již u Kanta, se prosadil ještě u Hegela v tom momentu, kdy se přednostním tématem filozofické reflexe staly *dějiny a objevil se problém harmonizace mezi dějinným pohybem, proměnlivostí, vznikáním na jedné straně a věčností ideje na straně druhé. Výsledkem byla spekulativní interpretace lidských dějin a dějin přírody, tj. ten výsledek, který přetrvává ve filozofii dodnes.

Německá filozofie počátku 19. století měla vzhledem k těmto rysům velkou tendenci vzdalovat se životním faktům lidí a zcela nechápala kontextuální závislosti filozofování. To zvyšovalo protiklad mezi filozofickými způsoby pozorování světa a vyjadřování světa a zvláště přírodovědeckými, zkušenostně a účelově podmíněnými pohledy. Protiklad mezi filozofickou reflexí a experimentálním přírodovědným poznáním vedl k tomu, že se v Německu vytvořila velice zvláštní kulturní situace: Situace, kdy skvělá, ohromně rozvinutá a v té době bezkonkurenční německá filozofie, která představuje skutečně historický úkaz nesmírné duchovní a intelektuální vytržebnosti, vyvolala spolu se stejně rozvinutou německou vědou těžkou kulturní, politickou a sociální zaostalost a zpátečnictví. Bylo to právě toto dědictví německého idealismu, které se silně promítlo do situace kolem roku 1848 a do následujícího úpadku německé kultury a vědy, který později začalo Německo řešit jinými prostředky.

Filozofie německého idealismu začíná s Kantem: Jeho pozice se vyznačuje obratem k subjektu a jeho rozumu. Rozum je pochopen jako mohutnost, která dovoluje, aby poznání bylo objektivně platné (tj. vědecké) a jednání morálně správné (odpovídající kategorickému imperativu). Po všech analýzách, které Kant provedl na úrovni čistého rozumu (v transcendentální analýze) i na úrovni praktického rozumu, ale dospěl k jednomu závěru: Náš rozum potřebuje jak při poznání předmětů (tzn. při identifikaci materiálu získávaného smyslovostí a rozvažováním), tak při správné orientaci našeho mravního jednání postulovat určité prvky, které ho v této činnosti vedou a řídí. Tyto postuláty (jsou to zásady čistého rozvažování a postuláty čistého praktického rozumu) jsou něčím, co pochází z mimorozumového pramene. S nimi vznikla otázka, jak rozumové vůbec může být pochopení našeho poznání, jestliže musí postulovat takové mimorozumové prvky našeho poznání.

Tato otázka měla určující význam pro další vývoj německého idealismu. Začal ho Fichte, který se problém spojený s Kantovou „věcí o sobě“, nám nedostupnou *entitou, pokoušel vyřešit dalším hlubším příklonem k subjektivitě. Vytvořil tak schéma, které je založeno na vztazích „Já“, proti němu stojícího „Ne-Já“, které lze pochopit jako materiál vystavený poznávání ze strany „Já“, a konečně „kladení absolutního Já“, které znamená, že „Ne-Já“ je jenom jiné jméno pro produkty našeho rozumu.

Toto pochopení rozumu jako „Já“ u Fichta bylo hlavní věcí, která vyprovokovala reakci ze strany Schellingovy. Schelling na Fichta zprvu navázal, ale už roku 1801 se pokusil o přepracování Fichteho základního schématu: zatímco u Fichta platí, že „Já je všechno“, obrací Schelling toto schéma do pozice „Všechno je já“. Tato zdánlivá maličkost znamenala přesun těžiště od subjektu (Já) k přírodě (všechno) a vznik Schellingovy filozofie přírody. V této filozofii ale rozum, o který stále jde, získává absolutní postavení: vzniká tzv. Schellingův absolutní idealismus, který se zakládá na myšlence, že subjektivní rozum existuje

jako součást objektivní skutečnosti vedle jejích dalších součástí. Z toho pak Schelling mohl vyvodit svoje učení o principiální poznatelnosti skutečnosti prostřednictvím rozumových výkonů subjektu. Právě tento prvek pozdní Schellingovy filozofie je tím bodem, kvůli němuž je považován za člověka, který filozofii německého idealismu buď definitivně dovršil, nebo který první opustil její půdu.

Schellingovy závěry ostře kritizoval Hegel. Podle něj je to filozofie nerozlišování, která má tendenci k panoramatickému všeobsáhlému vidění různých předmětů a různých předmětových oblastí. Tohle celkové intelektuální vidění světa v jedné perspektivě, ztotožnění všeho se vším (bytí s myšlením) Hegel odmítl a za účelem nového rozlišení rozpracoval svůj antitetický systém, v němž duch prochází určitými stadii svého uskutečnění (sebeuvědomování ducha), než dosáhne absolutní identifikace se sebou samým v plném sebeuvědomění. Při tomto pohybu ducha a při poznání jednotlivých forem jeho uskutečňování stojí ale lidský rozum v jiné roli, než tomu bylo u předchozích autorů. Stává se z něj metodologická maxima, která člověka vede k poznání skutečnosti a k poznání rozumového poznání skutečnosti. Rozum rozpoznává vývoj ducha jakožto nutný, a tím pádem si podepisuje ortel sám nad sebou; alespoň v té podobě, jakou měl dosud. Rozum totiž může být plně desubjektivizován, přestává být subjektivním „kladením“, které třeba u Kanta znamenalo vůbec možnost existence předmětů naší zkušenosti. Rozum dále žije sice v individuu, avšak z děl tradice, dřívější obecně lidské zkušenosti, ze sociálních institucí a z dějin. Životnost a působnost rozumu je zachována v tom ohledu, že se jednotlivci dále ptají na principy rozumu a rozumovosti a mohou je poznávat. Nejsou to však principy, které kladou rozum, ale principy, které se vytvořily jakožto rozumové při sebeuvědomování ducha. Tím se německý idealismus dostal do polohy, která uzavírá oblouk celé jeho výchozí otázky: ta zněla počínaje Kantem, jaký je vztah rozumu a skutečnosti, s tím, že se (plně idealisticky) předpokládá primát rozumu před skutečností. U Hegela se tato protipozice ztratila a dotazování německého idealismu se uzavřelo s tím, že vztahy rozumu a skutečnosti jsou proměnlivé, že jsou v dějinách propojeny a že jejich svazky jsou v dějinných proměnách natolik úzké, že původní otázku na primát jednoho před druhým nelze smysluplně zodpovídat.

2. Samostatnou otázkou tvoří problém, proč se vlastně hovoří o „idealismu“, co toto slovo znamená a zda má u všech zmiňovaných autorů stejný význam a použití.

a) Idealismus je filozofický termín používaný od 18. století (zavedl ho Gottfried Wilhelm Leibniz v práci *Réponse aux réflexions contenues dans la seconde édition du Dictionnaire Critique de M. Bayle* [Odpověď na úvahy obsažené v druhém vydání Kritického slovníku pana Bayla] z roku 1702). Označoval filozofy, kteří „stejně jako Platón nepojímají duši jako materiální věc“. V dalších dějinách vykrytalizovala dvě pojetí idealismu: (a) idealismus v teorii poznání, který vychází z toho, že bezprostřední objekty našeho poznání, které jsou nám „bezprostředně dány“, nejsou reálné, materiální věci, existující nezávisle na subjektu, ale jejich „ideje“. S otázkami, které spadají do okruhu idealistického teoretického poznání, vyrostl německý idealismus. Dále je to (b) etický idealismus, který říká, že zdůvodnit a mravně řídit naše jednání můžeme a máme pouze na základě poznání ideálních principů jednání. Je to tradice sahající od Platóna po Kanta, která se někdy označuje jako tzv. kognitivistická etika (proti etickému non-kognitivismu, jakým je třeba intuicionismus, emotivismus, naturalismus).

b) Objektivní idealismus je termín velice zřídka používaný Schellingem, který ho zavedl. U něj znamenal označení pozice, která říká: všechno je já. To znamená, že to „objektivní“ je prvořadé, zatímco subjektivita je odvozená. Později se Schelling ve svém systému tzv.

filozofie identity tohoto pojmu vzdal. V dějinách filozofie se ale pojem ujal a označuje takové systémy, které předpokládají existenci nějakého objektivního ducha s určujícím působením (Platón, *Tomáš Akvinský, Hegel). Toto pojetí se používá v marxistické tradici.

c) Subjektivní idealismus je termín, který používali Schelling a Hegel k označení filozofického systému Immanuela Kanta. Dělalí to proto, aby ho odlišili od vlastních filozofických postojů. Subjektivní *varianta idealismu převádí všechnu realitu na výsledek kladoucí funkce vědomí (nebo Já): jeho formule podle Schellinga zní „Já je všechno“.

d) Transcendentální idealismus: tento název si zvolil jako označení své *teorie poznání Kant. Znamená to, že transcendentální idealismus je označení pro teorii obsaženou v Kritice čistého rozumu. Název byl poprvé použit v Prolegomenách, kde Kant vymezil učení Kritiky čistého rozumu proti dalším idealistickým pozicím, zejména proti tzv. empirickému idealismu Reného *Descarta. Na *vysvětlení pojmu transcendentální idealismus Kant říká: „Můj tzv. idealismus se netýkal existence věcí ..., neboť mě nikdy nenapadlo pochybovat o ní, nýbrž pouze o smyslovém představování věcí, k němuž patří na prvním místě prostor a čas; a o nich, jakož i o všech jevech vůbec jsem pouze ukázal, že to nejsou věci, nýbrž toliko způsoby představování, ani určení patřící k samotným věcem o sobě.“ Nedorozumění, která se týkala Kritiky čistého rozumu a Kantova pojetí transcendentálního idealismu, ho vedla k tomu, že se snažil termín transcendentální idealismus nahradit výrazem:

e) kritický idealismus. To je výraz, který opět obecně charakterizuje Kantovu teorii poznání, avšak spíše z úhlu teoreticko-kritické pozice v teorii poznání. Výraz byl použit v Kritice čistého rozumu, a to v části Transcendentální dialektika, kapitola Čtvrtý paralogismus ideality. Synonymně je tam užíván také výraz formální idealismus.

f) Absolutní idealismus je opět výraz Schellingův, který ho použil k označení systému své filozofie identity. V ní znamená, že subjektivita a objektivita, tj. subjektivní idealismus, který se domnívá, že možnost naší zkušenosti je zároveň možností pro existenci předmětů naší zkušenosti, a objektivní idealismus (pozice „všechno je já“) nakonec ústí v indiferentním *realismu filozofie přírody. Tento bod indiferentnosti nazval Schelling absolutním idealismem. Výraz absolutní idealismus užíval rovněž Hegel, který tak označoval svou filozofii. Důvodem bylo to, že Hegelova filozofie pojímá realitu jako sebeznázornění určitého pojmu, a to pojmu „absolutní ideje“, absolutního ducha. U Hegela má tudíž termín absolutní idealismus spíš metodický význam: je to označení pro filozofii, která je metodou pojímání absolutní ideje, jež zase explikuje samu sebe jakožto pojem určující realitu. (Břetislav Horyna)